ESSAY Ferry Vermeer

Het cultuurpaleis in Warschau. Foto: BKang83

DE VLOEK VAN SOCIALISTISCH ERFGOED

Veel post-socialistische steden staan voor een ingewikkeld dilemma: er moet een antwoord worden geformuleerd op het erfgoed uit het socialistische tijdperk. Afbreken lijkt intuïtief een logische oplossing, maar vaak is dat onrealistisch of zelfs onwenselijk.

In 1989 voltrok zich in Midden- en Oost-Europa een reeks contrarevoluties. De socialistische regimes gaven hun monopolie op het bestuur op, en daarmee hun voorrecht op de duiding van de geschiedenis, economie en politiek. Architectuur gold niet langer als een instrument om de bevolking die onweerlegbaar geachte interpretatie fysiek op te leggen. Veel landen blijven echter, tot op de dag van vandaag, worstelen met deze, soms omstreden, architectonische erfenissen. De stad en haar erfgoed aan de nieuwe realiteit aanpassen vergt vele jaren en soms zelfs decennia, maar in hoeverre is afbraak van karakteristieke communistische monumenten en gebouwen wenselijk? Volgens de Poolse cultureel geograaf Mariusz Czepczyński zijn er veel argumenten voor 'een officieel beleid van collectief geheugenverlies', zeker nu voormalige tegenstanders als gelijkwaardigen verder moeten. Maar hij merkt ook op dat 'het in de praktijk nooit mogelijk is gebleken het verleden door dwang te vernietigen'. Bovendien dringt zich de vraag op of afbraak geen ontkenning van het verleden is. Casussen in Sofia, Leipzig en Warschau geven drie verschillende antwoorden op dit spanningsveld.

Het Cultuurpaleis is onmiskenbaar een indringer in Warschau.

Democratie tegenover Bill Clinton

Een casus waarbij dat spanningsveld bijzonder relevant is, is het mausoleum voor het lichaam van Georgi Dimitrov, de eerste leider van de Volksrepubliek Bulgarije, in Sofia. Na 1989 werd sloop geopperd, maar een alternatief was om het te behouden als een algemeen mausoleum voor alle terreurslachtoffers. Dat ging niet alleen om tegenstanders van het communistische regime, maar ook om tegenstanders van de Turkse overheersing in de 19e eeuw en het fascisme. Architecten kwamen eveneens met creatieve voorstellen: zo werd voorgesteld er een bibliotheek, een departement van het Nationaal Museum of zelfs een discotheek in te huisvesten. Ook waren er plannen het te verplaatsen naar een park en het daar tot een gecultiveerde ruïne te laten vervallen om zo het gebrekkige aanzien van het socialisme in het huidige Bulgarije te duiden. Er gebeurde echter niets, mede door de breedgedragen mening dat het een elegant gebouw was dat in de omgeving paste. De discussie kabbelde voort, en afbraak leek steeds minder aan de orde. Dat veranderde plotseling toen minister-president Ivan Kostov in 1999 besloot dat het mausoleum moest verdwijnen. Tweederde van de bevolking was tegen, maar het lijkt erop dat hij wilde voorkomen dat de Amerikaanse president Bill Clinton het socialistische erfgoed, gelegen op een van de belangrijkste pleinen van de stad, tijdens zijn bezoek enkele maanden later nog zou kunnen zien. En zo geschiedde.

Met de fysieke afbraak is het mausoleum echter nog niet uit het geheugen van de stedelingen verdwenen. Het is nog steeds niet ongebruikelijk om 'bij het mausoleum' af te spreken, ook al is die plek nu leeg. De filosoof Jacques Derrida sprak in dat verband over 'de aanwezigheid van het afwezige'. Dat nuanceert een andere conclusie van Czepczyński, die beweert dat steeds minder mensen zich de oorspronkelijke functie van de plek herinneren als de belichaming van de functie is verdwenen. De vervolgconclusie die hij daaraan verbindt, blijft echter onverminderd legitiem: 'Karakteristieke plekken van totalitarisme moeten beter gebruikt kunnen worden, in plaats van vervangen zijn door een mooi plein met viooltjes. Het vernietigen van een monument, een symbool dat een hevig bekritiseerde macht representeerde, was een vorm van catharsis, een manier om opnieuw te beginnen.'

Marx en de kerk

Een bijzondere categorie van het socialistisch erfgoed betreft gebouwen die niet toevallig geplaatst zijn op locaties waar voorheen belangrijke gebouwen uit de pre-socialistische tijd stonden. Om de overwinning van het atheïstische socialisme op het christendom te duiden, werden bijvoorbeeld verschillende religieuze gebouwen afgebroken en vervangen door iconen van het nieuwe regime. Na 1989 kwam die beslissing vaak als een boemerang terug, maar niet zonder een verhit debat daaraan voorafgaand. Een goed voorbeeld hiervan is de Paulijnse kerk in Leipzig, die sinds 1543 behoorde tot de universiteit van de stad en die de Tweede Wereldoorlog vrijwel ongeschonden was doorgekomen. Het socialistische stadsbestuur wilde in 1968 echter een plein met een socialistisch karakter maken op deze plek. De kerk paste daar natuurlijk niet in en werd ondanks verschillende protesten, vanuit onder andere de theologische faculteit, opgeblazen. Op haar plek kwam het nieuwe hoofdgebouw van de universiteit te staan met een reliëf van het hoofd van Karl Marx op dezelfde plaats als de voormalige, prominente ingang van de kerk. Het enorme reliëf werd niet alleen een marxistisch icoon, maar symboliseerde ook de overwinning op de christelijke traditie van de universiteit. Na 1989 ontstonden burgerinitiatieven om de kerk te herbouwen, maar deze maakten weinig los. In 1998, dertig jaar na de vernietiging van de kerk, werd het reliëf omgeven door een stalen frame dat de contouren van de voormalige kerk in herinnering riep. Visuele verwijzingen naar Marx zijn in Duitsland niet per definitie omstreden. Het gaat daarbij veel meer om zijn rol als Duits filosoof dan om zijn belang voor het socialisme. Daarom is het niet vreemd dat het reliëf tot 2006 bleef hangen, toen het alsnog te controversieel werd.

Stadsrand als brandpunt van de historie

De directe aanleiding voor verwijdering van het reliëf was het gegeven dat de universiteitscampus moest worden heringericht. Hiervoor werden gebouwen uit het DDR-tijdperk gesloopt. In 2007 werd het hoofdgebouw afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw, ontworpen door de Nederlandse architect Erick van Egeraat, met

Reliëf van het hoofd van Karl Marx, tot 2006 te zien op het hoofdgebouw van de universiteit in Leipzig. Foto: Bundesarchiv Bild, via Wikipedia

opzichtige verwijzingen naar de voormalige kerk. Om zowel esthetische als ideologische redenen kon het reliëf niet terugkomen, dus werd besloten het naar een nog onbekende locatie te verplaatsen. Plaatsing in de universiteitstuin ter verduidelijking van de geschiedenis van de universiteit was een optie, maar het bestuur wees dit af. Officieel om technische redenen, zoals het gewicht en de afmetingen, maar daarnaast waren er politieke redenen voor dit besluit. Het bestuur wilde namelijk niet geassocieerd worden met socialistische symbolen. Na lange debatten wees het bestuur een afgelegen universiteitsdepartement als locatie aan, drie kilometer buiten het stadscentrum. Het was beslist controversieel om het reliëf met publiek geld te restaureren en te verplaatsen naar een semipublieke locatie. De lokale krant publiceerde lezersbrieven over de kwestie, veelal protesterend tegen het besluit, en lokale prominenten kwamen met alternatieve voorstellen. Een daarvan was om het reliëf te verplaatsen naar een heuvel bij de stadsrand, waar ook de resten van de kerk waren begraven. Burkhard Jung, burgemeester van Leipzig, bemiddelde in de kwestie. Hij wees op de ironie van dit lot: men zou zich niet beter tonen dan het gehate socialistische regime. Uiteindelijk werd vastgehouden aan de eerder genoemde locatie, maar niet zonder een toelichting waarin staat dat men zich distantieerde van Marx en het socialisme. Het resultaat wordt algemeen beschouwd als een oplossing waarmee de universiteit zowel haar verleden accepteert als zich ervan distantieert. Hoewel er in het ontwerp van Van Egeraat een gebedsruimte is opgenomen op de locatie van de voormalige kerk, is een echte 'wederopbouw' nooit overwogen. Een replica was ook niet wenselijk, omdat het de suggestie zou wekken dat de kerk nooit verwoest was geweest. Dat zou als een rehabilitatie van het socialistisch regime beschouwd kunnen worden. Het had dan namelijk geleken alsof die weerzinwekkende daad nooit gepleegd was.

Het is nog steeds niet ongebruikelijk om 'bij het mausoleum' af te spreken, ook al is die plek nu leeg.

-Herinneringen als generatieconflict

Het Paleis van Cultuur en Wetenschap in Warschau, vaak afgekort tot het Cultuurpaleis, is niet alleen een voorbeeld van socialistische architectuur, maar in het bijzonder ook een van de socialistisch-realistische. Van 1950 tot 1955 was dit de enige politiek verantwoorde kunst, gebaseerd op een culturele doctrine die Polen en de andere socialistische vazalstaten werd opgelegd vanuit de Sovjet-Unie. Daarin lag vast dat architectuur en andere kunst 'nationaal van vorm en socialistisch van inhoud' moest zijn. Dat nationale karakter was relatief, want het Cultuurpaleis werd ontworpen door de sovjetarchitect Lev Roednev. Voor inspiratie trok hij eerst twee weken door Polen om de architectuur te bestuderen. Dit maakt de Poolse architectuurhistorica Małgorzata Omilanowska nog woedend: "Hij deed alsof hij een van ons was!" De overkoepelende stijlkenmerken van het socialistisch realisme, ongeacht het land in kwestie, waren echter dusdanig overheersend dat het Cultuurpaleis onmiskenbaar een indringer is in Warschau, een "vreemdeling in vermomming" volgens Omilanowska. Nog afgezien van deze architectuurhistorische beschouwing geldt het Cultuurpaleis als het symbool voor onderdrukking, want relatief kort voor de bouw werd Polen toegekend aan de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. Bovendien werd het gebouw gepresenteerd als een gift van de Sovjet-Unie, maar betaalde Polen het zelf. Na 1989 kwamen de meeste voorstellen tot afbraak dan ook van ouderen die zich dat nog herinneren. Verschillende generaties hebben verschillende associaties met het gebouw, waardoor de groep die voor afbraak is demografisch steeds kleiner wordt. Volwassenen van middelbare leeftijd associëren het gebouw vooral met de spaarzame culturele hoogtepunten onder het socialisme, zoals boekmanifestaties of het concert van de Rolling Stones in 1967. Voor jongeren is het vooral een unieke stedelijke attractie die er beduidend anders uitziet dan de als eenheidsworst veronderstelde moderne architectuur van na het socialistisch realisme, ongeacht of die dateert van voor of na 1989. Demografische verschuivingen beïnvloeden het debat, maar nog belangrijker is dat er met het verstrijken van de jaren meer plaats komt voor reflectie en bezinning.

Besluiteloosheid in een verhit debat

Het is paradoxaal dat het gebouw na 1989 stedenbouwkundig belangrijker is geworden dan het daarvoor was. Toen het Cultuurpaleis eenmaal gebouwd was, werd er in ontwerpwedstrijden over nabijgelegen locaties nauwelijks rekening mee gehouden. Onder leiding van de nieuwe Sovjetleider Nikita Chroesjtsjov, opvolger van de in 1953 overleden Stalin, was het denken over architectuur en stedenbouw radicaal omgeslagen in de tweede helft van 1955. Dat was toevallig na de oplevering van het Cultuurpaleis, dus het paleis werd ideologisch al snel een relict uit het verleden. Het deel van de bevolking dat niet voor afbraak van het Cultuurpaleis was, veelal jongere generaties dus, hadden politici en economen aan hun zijde, die beseften dat afbraak economisch onrealistisch was. Toch bestond de behoefte om zijn dominantie in het stedelijk landschap visueel te verkleinen. Zo stelden de winnaars van de in 1990 georganiseerde gemeentelijke stedenbouwkundige competitie een ring van wolkenkrabbers rond het Cultuurpaleis voor om zo het zicht daarop te belemmeren. Ironisch genoeg werd als gevolg van dit project de visuele dominantie van de sovjetwolkenkrabber juist onderschreven. Van uitvoering kwam niets terecht, terwijl de ontworpen wolkenkrabbers in het plan steeds hoger werden. Hoewel het plan sindsdien algemeen als een catastrofe beschouwd werd, bleef het niettemin gehandhaafd tot 2003, toen er een nieuwe stadsarchitect werd aangesteld. In een geheel nieuw plan ontwierp hij enkele lage gebouwen rond het Cultuurpaleis. Drie jaar later kreeg Warschau een nieuwe burgemeester, Hanna Gronkiewicz-Waltz. Ze ontsloeg de stadsarchitect en hervatte het oude plan, maar nu noodzakelijkerwijs ook met het door de stadsarchitect voorgestelde warenhuis en museum. Die waren nog niet gerealiseerd, maar de toezeggingen aan investeerders konden niet meer worden teruggedraaid. In de loop der jaren zijn er dus verschillende voorstellen gedaan, maar tot dusver leidde geen van deze tot tevredenheid. Waar politici zich weinig raad lijken te weten met het Cultuurpaleis, was de monumentencommissie minder besluiteloos. Sinds 2007 heeft het gebouw een monumentale status, voornamelijk verkregen vanwege het werk van Poolse interieurarchitecten. Dat was niet

Ferry Vermeer (vermeerferry@gmail.com) is in 2013 aan de Rijksuniversiteit Groningen afgestudeerd als architectuurhistoricus (MA). Hij werkt zelfstandig en heeft zichzelf gespecialiseerd in (historisch) onderzoek naar architectuur en stedenbouw in voorheen socialistische landen.

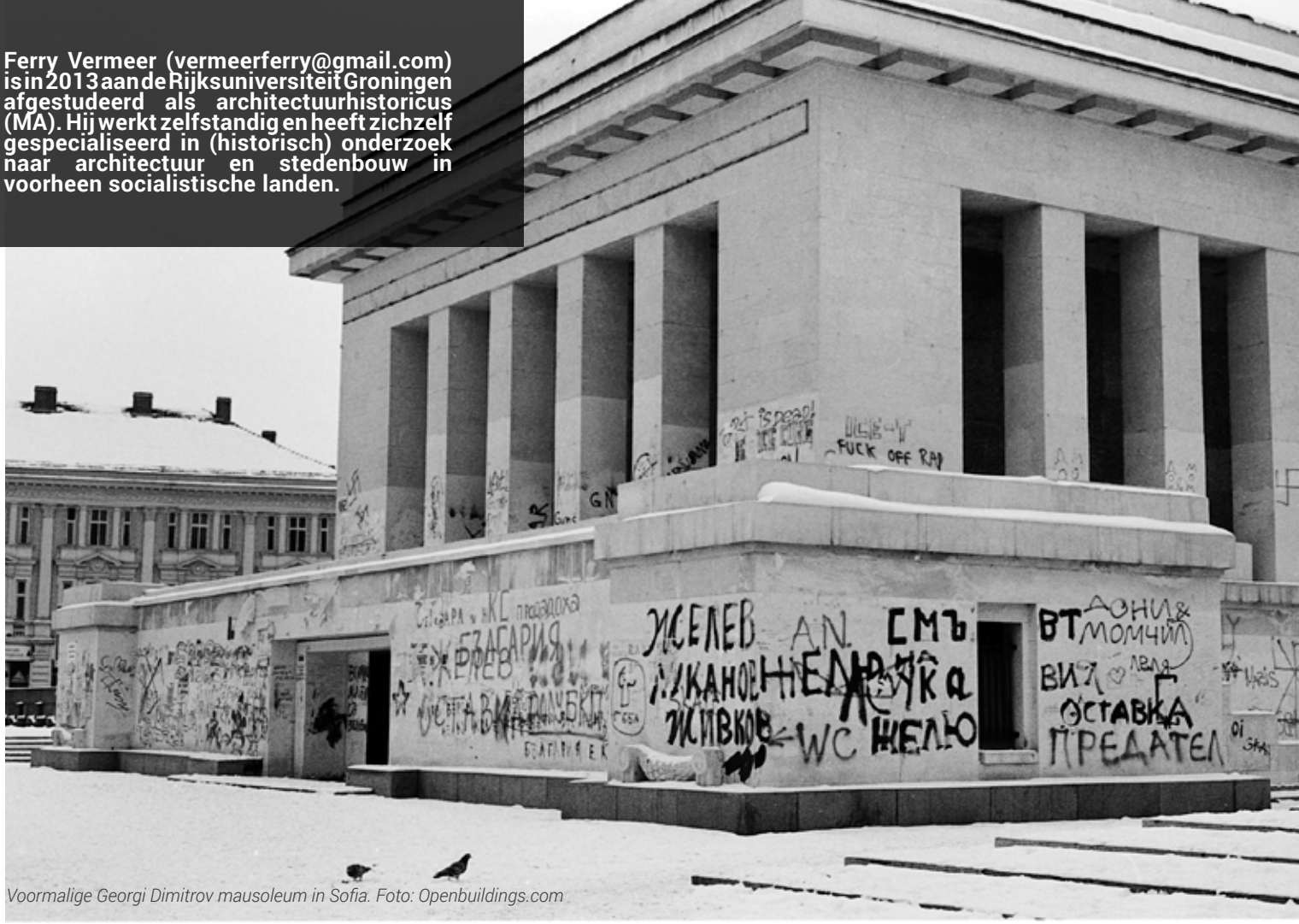

Voormalige Georgi Dimitrov mausoleum in Sofia. Foto: Openbuildings.com

onomstreden, want president Lech Kaczyński werd in 2005 onder meer gekozen door zijn belofte het socialisme verder te ontmantelen. Zeventig publieke personen schreven Kaczyński hierover een kritische brief, maar dat mocht niet baten. De Poolse interieurs worden nu gekoesterd, waardoor dat noodzakelijkerwijs ook geldt voor het sovjetexterieur.

De post-socialistische (machts)politicus

Nu het post-socialistische enthousiasme over de democratie geluwd is, dringt zich onder de bevolking vaak de volgende vraag op: belijden onze politici echt de democratie of is dat een voorwendsel om bijvoorbeeld hun persoonlijke stempel op de stad te kunnen drukken? Kostov liet Clinton liever een wenselijk stadsbeeld zien dan gehoor te geven aan de democratische meerderheid. Hoewel Gronkiewicz-Waltz niet gepoogd heeft het Cultuurpaleis te laten afbreken, draagt ook haar handelen bij aan een andere conclusie: socialistisch erfgoed afbreken of conserveren is niet per definitie goed of slecht, maar het gaat vaak fout als de politicus zich de rol van architect of historicus toe-eigent - en zo in de voetsporen van zijn socialistische voorganger treedt. Czepczyński schrijft terecht: “In sommige landen, waaronder Polen, hebben de overheid en andere politieke krachten recentelijk ‘de enige juiste’ beoordeling van de geschiedenis aangenomen.” Wat dat betreft zijn Jung en Kaczyński te prijzen geweest. Jung bezat genoeg kennis, wellicht door goede adviseurs, om de debatdeelnemers te wijzen op de historische betekenis van een van de onderzochte opties, maar nam zelf geen beslissing. Kaczyński liet de monumentencommissie haar werk doen, al was haar besluit strijdig met zijn verkiezingsbelofte. De contrarevolutie in 1989 leek zich vaak tegen het socialistisch erfgoed te keren, maar het momentum voor sloop verdween langzamerhand en daardoor heeft het paradoxaal genoeg de tijd mee. Juist in dit opzicht was het Marx-reliëf in Leipzig een uitzondering, maar wellicht heeft men daardoor wel de tijd gekregen om een pragmatische oplossing te vinden. Aan tijd ontbreekt het ook in Warschau niet, maar vooralsnog blijkt het onmogelijk een definitief antwoord te vinden op het pretentieuze Cultuurpaleis. “Hoe hoogdravender de benadering, hoe verstrekkender de grootse, door een anti-communistische ideologie gesteunde plannen worden, hoe minder het gezond verstand lijkt te zegevieren”, aldus Omilanowska. In de tussentijd, die waarschijnlijk permanent zal blijken, heeft de stad in elk geval een symbool dat totalitarisme kan duiden, misschien wel juist omdat het zo atypisch voor Polen is. Een catharsis, een nieuw begin, zou eigenlijk niemand wenselijk moeten vinden, maar dat is slechts de mening van de architectuurhistoricus.

Literatuurselectie

Czepczyński, M. (2010) Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs. Aldershot & Burlington: Ashgate.
Crowley, D. (2014) The ruins of socialism. Reconstruction and destruction in Warsaw. In: M. Minkenberg (ed.) Power and Architecture. The Construction of Capitals and the Politics of Space. Oxford: Berghahn Books.
Kliems, A. & M. Dmitrieva (ed.) (2010) The Post-Socialist City: Continuity and Change in Urban Space and Imagery. Berlijn: Jovis.
Leick, G. (2013) Tombs of the Great Leaders. A Contemporary Guide. Londen: Reaktion Books.
Stanilov, K. (2007) Taking stock of post-socialist urban development. A recapitulation. In: K. Stanilov (ed.), The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism. Dordrecht: Springer.